

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ
КАТЕДРА ПО КИРИЛОМЕТОДИЕВИСТИКА

ВЕЛИЧКА ВАСИЛЕВА ИЛИЕВА

**ЕПИГРАФСКАТА ПРОДУКЦИЯ НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО
ЦАРСТВО**
(Речник и коментар)

Автореферат
на дисертация за присъждане на образователната и
научна степен „доктор“
Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.1. Филология
Научна специалност: Български език
(История на българския език)

Научен ръководител:
проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова

София, 2025 г.

Дисертационният труд е обсъден в Катедрата по Кирилометодиевистика на Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ на 22.08.2025 година.

Дисертационният труд „Епиграфската продукция на Второто Българско царство“ съдържа 572 страници и се състои от увод, пет глави, заключение, приложения, библиография на използваната литература (111 заглавия).

Научно жури:

Председател: проф. д-р Маргарет Димитрова (становище)

Членове: проф. д-р Елка Мирчева (рецензия)

проф. д-р Татяна Славова (рецензия)

проф. д-р Марияна Цибранска - Костова (становище)

доц. д-р Кирил Първанов Кирилов (становище)

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 03 декември 2025 г. от 14.30 . в Зала 1, Ректорат, СУ „Св. Климент Охридски“.

Материалите по защитата са на разположение в кабинет 144 на СУ „Св. Климент Охридски“, както и на сайта на СУ „Св. Климент Охридски“ www.uni-sofia.bg.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

УВОД.....	5
1. ПЪРВА ГЛАВА „ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА“.....	11
2. ВТОРА ГЛАВА „ЕПИГРАФСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ ПРЕЗ ПЕРИОДА XII–XV В.“.....	16
2.1. Надписи от XII в.....	17
2.2. Надписи от XIII в.....	22
2.3. Надписи от XIV в.....	72
2.4. Надписи от XV в.....	127
2.5. Недатирани надписи.....	139
3. ТРЕТА ГЛАВА „ИЗВЪНЕЗИКОВ КОМЕНТАР“.....	146
3.1. Надгробни надписи.....	150
3.2. Строителни надписи.....	154
3.3. Летописни надписи.....	157
3.4. Надписи с приписков характер.....	158
3.5. Надписи за собственост.....	160
3.6. <i>Varia</i>	160
4. ЧЕТВЪРТА ГЛАВА „РЕЧНИК НА СЛОВОФОРМИТЕ“.....	161
5. ПЕТА ГЛАВА „ЕЗИКОВ АНАЛИЗ“.....	359
5.1. Лексика.....	360
5.1.1. Редки думи (заемки, чуждици, домашни думи).....	360
5.1.2. Длъжности и титли.....	368
5.1.2.1. Административни длъжности и титли.....	368
5.1.2.2. Военни длъжности и титли.....	373
5.1.2.3. Църковни длъжности и титли.....	374
5.1.2.4. Други.....	377
5.1.3. Ономастика – антропонимия и топонимия.....	377
5.1.3.1. Лични имена.....	378
5.1.3.2. Местни имена.....	383
5.2. Графика.....	385
5.2.1. Старобългарски (кирилски и глаголически) графем.....	385
5.2.2. Гръцки графем.....	386
5.2.3. Цифри, дати, хронограми, отбелязване на времето.....	390
5.3. Фонетика.....	393
5.3.1. Ерови гласни.....	393
5.3.1.1. Ерове в слаба позиция.....	393
5.3.1.2. Ерове в силна позиция.....	396
5.3.2. Носови гласни.....	397
5.3.2.1. Смесване на носовки.....	397
5.3.2.2. Наследници на малката носовка.....	399
5.3.2.3. Наследници на голямата носовка.....	400
5.3.2.4. Разложен назализъм.....	401
5.3.3. Ятова гласна.....	401
5.3.4. Знаци за йотувани гласни.....	403
5.3.5. Епентетично Л.....	408
5.3.6. Ери.....	409

5.3.7. Контракция на гласни.....	410
5.3.8. Развой на сонантите.....	411
5.3.9. Случайни грешки на писача.....	411
5.3.10. Под чуждо влияние.....	412
5.4. Морфология.....	413
5.4.1. Съществително име.....	413
5.4.2. Прилагателно име.....	415
5.4.3. Местоимения.....	416
5.4.4. Местоименни прилагателни и местоименни наречия.....	419
5.4.5. Глагол.....	420
5.4.6. Причастия.....	424
5.4.7. Под чуждо влияние.....	425
5.5. Синтаксис.....	426
5.5.1. Именителен падеж.....	426
5.5.2. Родителен падеж.....	426
5.5.3. Дателен падеж.....	428
5.5.4. Винителен падеж.....	429
5.5.5. Творителен падеж.....	431
5.5.6. Местен падеж.....	431
5.5.7. Звателна форма.....	433
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	435
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА.....	437
ПРИЛОЖЕНИЯ	
Приложение № 1 - Списък ЛИ.....	446
Приложение № 2 – Списък МИ.....	452
Приложение № 3 – Списък на лицата (владетели, благородници, църковни служители), споменати в изследваните епиграфски паметници. Кратки просопографски бележки.....	455

УВОД

Обект на изследване в настоящия дисертационен труд са епиграфските паметници, създадени в периода на Второто българско царство (XII–XV в.) - надписи и графити, оставени върху камък, мрамор, керамика и др.; накити; предмети от бита. Макар Второто българско царство да губи битката с османските нашественици през 1396 г., в настоящия дисертационен труд са включени и епиграфски паметници, създадени след този период чак до XV в. Това се прави, защото макар формално да не съществува българска държава, българският език се пази и използва в земите на Балканския полуостров. В сбирката от епиграфски паметници са включени и такива, писани в земите на сръбската държава от онова време, но с български и понякога с рашки правопис без явни сърбизми.

Предметът на изследване на настоящия дисертационен труд е езиковата страна на събрания епиграфски материал. Проучват се данните на графично, фонетично, морфологично, синтактично и лексикално равнище с цел да се достигне до изводи за езикови явления, за които има податки в разглежданите надписи и графити.

Второстепенно за дисертационния труд ще бъде проучването на паметниците на надезиково ниво: диференцирано разглеждане според съдържанието на надписите и графитите; текстови бележки и търсене на паралели с други средновековни текстове и ръкописни традиции. Ще се коментира какво носят тези текстове като послание; какво е тяхното значение за българската история и култура; каква информация дават те за конкретния автор не като историческа личност, а като носител на духа на епохата; какво е нивото на образование и културна обезпеченост на населението на Второто българско царство.

Целите, които си поставя настоящият дисертационен труд, са:

1. да се съберат на едно място всички известни (по публикувани данни) български епиграфски паметници, съставени в периода XII–XV в.;
2. след систематизация на паметниците в зависимост от съдържанието им да се направи коментар на текстовете, носещи теми и мотиви, пренесени и в българската култура, но с по-далечни корени и история;
3. да се извърши анализ и да се обобщят изводи за използваната графика и състоянието на езика (лексика и граматика) в събраните надписи и графити от разглеждания период.

Задачите, с които се ангажира настоящият дисертационен труд за постигане на набелязаните цели са:

1. запознаване с публикувани трудове на изследователи лингвисти, историци, археолози върху българска средновековна епиграфика от периода XII–XV в. в различни издания за съставяне на подробна епиграфска сбирка;
2. проучване на моделите и схемите за съставяне на епиграфски паметници и отнасяне на конкретен надпис или графит към съответната група в зависимост от съдържанието.
3. изготвянето на речник на словоформите, употребени в текстовете на събраните епиграфски паметници;
4. анализ на използваната графика;
5. проучване на лексиката, включващо отбелязване на редките лексеми и хапакси, където такива се срещат;
6. наблюдения и заключения върху фонетиката, морфологията и синтаксиса;

7. систематизиране на основните характеристики на езика в периода XII–XV в.;

8. изготвяне на приложения, свързани с произхода на засвидетелстваните в изследвания епиграфски материал антропоними и топоними, а така също и съставяне на списък на български и чужди владетели, представители на аристокрацията и църквата, споменати в проучваните надписи.

Методите на изследване са подбрани в съответствие с поставените цели и задачи, като основният изследователски подход е **комплексен филологически**. Той включва текстологични и лингвистични (описателни и сравнително-исторически) методи на анализ.

Теоретичната значимост на дисертационния труд се изразява в достигането до изводи за състоянието на българския език в периода XII–XV в. на базата на лингвистичен анализ на събраните епиграфски паметници от посочения период.

Практическата приложимост на дисертацията е широка, тъй като епиграфиката е комплексна наука, съчетаваща в себе си цял кръг от проблеми, и събраните данни могат да се използват както от учени, работещи в разнообразни научни полета, така и от любители изследователи или събирачи на информация за периода на Второто българско царство. Съставената сбирка ще помогне за по-лесното боравене с епиграфския материал, създаден в периода XII–XV в., и неговата обработка с помощта на дигиталните технологии. За тази цел паметниците от посочения период ще бъдат включени в диахронния корпус на българския език, който се намира на histdict.uni-sofia.bg, а впоследствие и в общия корпус на надписите от българските земи, планиран по проекта SUMMIT.

ПЪРВА ГЛАВА

В първа глава **„История на проучванията“** се прави преглед на публикациите на български и чужди автори, свързани с епиграфските паметници, създадени в периода на Второто българско царство, и направените по тях изследвания на българския език.

Първи сведения за надписи от изследвания период се подават от френския лекар-пътешественик Пол Люка, като след него се нареждат и руският учен В. Григорович, и ученият от босненско-хърватски произход Ст. Веркович. Едва през Възраждането се появяват имената на българи като Д. Мустаков, Н. Рилски, Хр. Даскалов и др. В периода след Освобождението сведения за епиграфски паметници публикува чешкият историк К. Иречек и неговите съотечественици братята К. и Х. Шкорпил.

Източници за събиране на епиграфски материал в настоящата дисертация обаче стават трудовете от началото на XX в.: „Български старини из Македония“ от 1906 г. (допълнение през 1908 година) и второ издание от 1931 година от Й. Иванов; „Палеографски бележки върху няколко търновски надписа“ на Кръстю Миятев от 1920 г. и „Из старата българска книжнина“ в два тома от Ив. Дуйчев (1943), с която авторът цели издаването на обща сбирка на всички български писмени паметници и тяхното публикуване в едно издание. За времето след това се ползват публикации, отпечатани в различни периодични издания, за епиграфски паметници като *Надпис на Станислава*, *Бериславов кръст*, *Кричимския надпис*, *Ивановските графити*, *Ивановските стенописи*, а по-късно и на *Надпис на Георги Хръб*, *Батошовския* и *Врачанския надпис*. През 1956 година сърбинът Бранкица Чигоја пише „Најстарији српски ћирилски натписи XI–XV век“, като разглежда 20 надписа от посочения период. Малко след това през 1963 година излизат и „Надписите към Боянските стенописи“ от Иван Гълъбов, както и „Църквата в с. Долна Каменица“ на Л. Мавродинова през 1969 година. Друг голям труд, поместващ в себе си значително количество епиграфски паметници от изследвания период, е „Морфологија ћириличног натписа на Балкану“ на Гордана Томович, излязъл през 1974 година. Авторката включва в изданието си кирилски надписи, открити из земите на

Балканския полуостров до XVI в. Сбирката започва със *Самуиловия надпис*, като до края на XV в. са включени общо 125 паметника. В периода 1970-1990 година излизат още и „Стенописите на църквата при село Беренде“ на Елка Бакалова; „Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel“ на Ф. Малингудис; многотомното издание „Царевград Търнов“; обзорен преглед на проучванията върху средновековните надписи от Шуменско (XII-XV в) от В. Константинова, както и първи и последен том на „Средновековният Червен“ от автори в колектив, които разглеждат и откритите в местността епиграфски паметници. Книгата „Българска кирилска епиграфика (IX-XV в.)“ на Стефан Смядовски от 1993 година представлява най-задълбочения преглед на съдържанието и езика на старобългарските и среднобългарските надписи, но без да включва текстовете на коментирания паметници. По това време излиза и „Шумен и Шуменската крепост“ на В. Антонова от 1995 година. Същата година Ст. Смядовски и Елка Бакалова пишат статията „Ивановските стенописни надписи – текст и функция“. Друг важен за настоящото изследване труд е книгата на Казимир Попконстантинов и Otto Kronsteiner от 1997 година - „Altbulgarische Inschriften. P. 2“, която побира над 80 надписа и графита. В последните години на миналия век излиза „Надписите към Земенските стенописи“ на Ст. Смядовски, където авторът събира 144 стенописни надписа от Земенската църква „Св. Йоан Богослов“. Съвсем в началото на XXI век, през 2005 година, четирима сръбски учени Марко Поповић, Смиљка Габелић, Бранислав Цветковић и Бојан Поповић пишат „Црква Светог Николе у Станичењу“, посветен на църквата „Св. Никола“ в Станичене, дн. Р Северна Македония, като в своя труд авторите публикуват няколко среднобългарски епиграфски паметника.

Направеният по-горе преглед на изданията и разработките върху българската средновековна епиграфика показва нарасналия интерес към надписите и графитите от времето на Второто българско царство, но и очертава липсата на корпус от текстове от посочения период, както и цялостно изследване върху езика на тези паметници.

ВТОРА ГЛАВА

Втора глава „**Старобългарските епиграфски паметници от периода XII–XV в.**“ събира на едно място епиграфските паметници, създадени на кирилица с български езикови особености в периода XII–XV в. и открити на територията на земите, включени в пределите на Второто българско царство, но и такива, открити и/или съставени в географски области или градове, намиращи се извън границите на българската държава от онова време.

Всички 181 епиграфски паметника са поднесени в хронологичен ред според годината си на изсичане или изписване, което предполага обособяването на 4 групи – по една за всяко столетие, плюс пета група за недатираните паметници:

2.1. Епиграфски паметници от XII и XII-XIII век

1. Преславски каменен надпис от XII в. (Прсл1)
2. Печат на цар Йоан-Асен I (1186-1196) (ПечЙА1)
3. Оловен печат на цар Калоян (1197-1207) (ОлПечКало)
4. Печати на цар Борил (1207-1218) (ПечБорл)
5. Графити върху камъни от Шуменската крепост (ГрафШум)
6. Надпис върху блюдо, XII–XIII в. (Цузм)

2.2. Епиграфски паметници от XIII и XIII-XIV век

1. Надгробен надпис на раба Анастасия (Анаст)
2. Кърчевски надпис (Кърч)
3. Витовнишки надпис (Витов)
4. Пръстен-печат на Петър, епикерний и братовчед царев (ЕпикПетр)

5. Търновски надпис от 1230 г. (Трнв1230)
6. Графити до Търновски надпис (ГрафТрнв)
7. Станимашки надпис на Иван Асен II, 1230/31 г. (Стнмк)
8. Надпис от с. Рояк, 1252/53 г. (Рояк1)
9. Ктиторски надпис от манастира Морача, 1252 (Мрч1252)
10. Надпис от манастира Морача (Мрч)
11. Ктиторски надпис на епископ Неофит, 1269 (КтитНеоф)
12. Батошевски надпис (Батош)
13. Втори Батошевски надпис (Батош2)
14. Калоянов пръстен-печат (КалоПрстн)
15. Боянски ктиторски надпис (стенопис) (Бояна1)
16. Боянски стенопис за цар Константин Тих Асен (Бояна2)
17. Боянски стенопис за царица Ирина (Бояна3)
18. Боянски стенопис за севастократор и ктитор Калоян (Бояна4)
19. Боянски стенопис за севастократорица и ктиторица Десислава (Бояна5)
20. Стенопис-графит от долния етаж на църквата за Иванко (БоянаИв)
21. Стенопис-графит от долния етаж на църквата за Слав (БоянаСл)
22. Ктиторски надпис от с. Троица, 1263/64 (Троица)
23. Търновски позлатен печат на цар Константин Тих Асен (ПечКТих)
24. Надпис от Горно Новково (ГорНов)
25. Стенопис 1 (Ивнв1)
26. Стенопис 2 (Ивнв2)
27. Стенопис 3 (Ивнв3)
28. Стенопис 4 (Ивнв4)
29. Стенопис 5 (Ивнв5)
30. Безименен надпис от 1292 г. от Патриаршията в Търново (Трн1292)
31. Бериславов кръст (Брслв)
32. Врачански надпис (Врач)
33. Кричимски надпис (Крчм)
34. Надпис от с. Невша, Провадийско (Нвш)
35. Поменателен надпис от старата църква „Св. Петка“ в с. Балша, Софийско (Балша)
36. Сребърни лъжици на Балин (Никополско съкровище) (Бал)
37. Фръгов пръстен (Никополско съкровище) (Фръго)
38. Сребърна чаша на Вачо от Шумен (Вачо)
39. Надпис от местността Осмарски боаз, Шуменско (Осм)
40. Скален надпис от остров Голем град в Преспанското езеро, Северна Македония (ПрспЕз)
41. Златен пръстен-печат на Витомир (Втмир)
42. Търновски оловен печат на патриарх Висарион (ОлПечВис)
43. Поменателен надпис за патриарх Висарион (ПоменВис)
44. Шуменски надпис на Герги (ГергиШум)
45. Сребърна лъжица на Владимир, с. Коркина, Дупнишко (Влдмр)
46. Поменателен надпис на Стоян (Червен1)
47. Поменателен надпис за неизвестно лице (Червен2)
48. Поменателен надпис на митрополит Павел (Червен3)
49. Поменателен надпис на Михей (Червен4)
50. Имена върху варовиков блок от църквата на крепостта Червен (Червен5)
51. Надпис от с. Черковна, Търговище (Черков)
52. Надпис за Мария от крепостта Червен, Русенско (МрияЧерв)
53. Земенски стенопис 1 (Зем1)

54. Земенски стенопис 2 (Зем2)
55. Земенски стенопис 3 (Зем3)
56. Земенски стенопис 4 (Зем4)
57. Графити върху скала, с. Калугерица (Калуг)
58. Надпис-графит на поп Серги, Патриаршията, Търново (Серги)
59. Имена и графити върху камък и керамика от Царевец, Търново (ИмеТрнв)
60. Златни пръстени от църквата „Св. 40 мъченици“, Търново (ЗлатПрстн)
61. Търновски надпис от Патриаршията, XIII–XIV в. (ТрнвПатр)
62. Надпис-гатанка от Царевец, Търново (ТрнвГат)
63. Графит от пещерната църква „Св. Марина“ край Карлуково (Крлук)
64. Надпис за архиепископ Григорий от църквата „Св. София“, Охрид (Григ)
65. Надпис със славянското име на месец февруари (Февр)
66. Надпис от Троишки боаз под „Мамил таш“ (надпис на К. Шкорпил) (Троиш)
67. Ходоров пръстен-печат, XIII–XIV в. (Ходор)
68. Златен пръстен на севаст Хинат (Хинат)

2.3. Епиграфски паметници от XIV и XIV-XV век

1. Ктиторски надпис от църквата Св. Богородица Левишка в Призрен, 1307 (БгрдцЛевиш)
2. Ктиторски надпис от църквата „Св. Георги“ в Старо Нагоричане, Северна Македония (СтНагор1)
3. Надпис край мъжки ктиторски портрет в църквата „Св. Богородица“ в с. Долна Каменица (дн. Р Сърбия) (ДолКам1)
4. Ктиторски надпис на крал Милутин от Студеница (КтитСтуд)
5. Стенопис от манастирската църква „Св. Георги“, Старо Нагоричане, Р Северна Македония (СтНагор2)
6. Позлатен кръст на цар Георги I/II Тертер (КръстГТерт)
7. Надпис на Иво Граматик от Иваново (ИвоГрам)
8. Надгробен надпис на Васил от църквата „Св. Богородица Левишка“ в Призрен (НадгрЛевиш)
9. Ктиторски надпис от църквата „Св. Никола“ от с. Станичене, Пиротско, РСМ (КтитСтанич)
10. Надпис за построяването на църквата „Св. Николай“, Калотина (Калот)
11. Надписи до ктиторските портрети в църквата „Св. Николай“, Калотина (КтитКалот)
12. Поменателен надпис от църквата „Св. Николай“, Калотина (ПоменКалот)
13. Надпис от 1392 г. в църквата „Св. Николай“, Калотина (Калот1392)
14. Хрелъов ктиторски надпис, 1334/35 (ХрелКтит)
15. Хрелъов надгробен надпис, 1342 г. (ХрелНдгр)
16. Надпис за обновление на храма от Йоан Оливер, 1341 г. (ОбнОлив)
17. Надпис от църквата до лика на Йоан Оливер (ЛикОлив)
18. Надпис за границите на манастирските земи от времето на Йоан Оливер (ЗемОлив)
19. Боянски надгробен надпис (стенопис) на Алдимир (Алд)
20. Надгробен надпис на великия челник Димитър (ЧелнДим)
21. Надгробен надпис на Вратко (Вратко)
22. Надписи от саркофаг в църквата Св. Атанасий, с. Лешок близо до Тетово, РСМ (Лешок)
23. Надпис от църквата на манастира Св. Йоаким Осоговски в Крива паланка (КрваПал)

24. Надгробен надпис на безименна принцеса от църквата „Св. Димитър“, Скопие (БезимПрнцс)
25. Надпис от времето на цар Иван Александър (1355РХр)
26. Ямболски надпис от 1356/57 г. (Ямб)
27. Надгробен надпис на монах Дамян от 1357 г. (Дамян)
28. Надгробен надпис на Димитър, наричан Вратко (ДимВратко)
29. Надгробен надпис на Данил от църквата в Джураковац, Косово (Данил)
30. Надгробен надпис на великия княз Воислав от Прибой, Сърбия (Воислав)
31. Ктиторски надпис на крал Марко в Призрен (Марко)
32. Надгробен надпис на Марина от църквата „Св. Неделя“ в Призрен (Марина)
33. Надгробен надпис на Георги Хръб (ГХръб)
34. Надгробен надпис от Дойран (Дойран)
35. Каменен надпис от манастира Трескавец до Прилеп, Северна Македония (Трскц1)
36. Боженишки надпис (Бжнш)
37. Надгробен надпис на Страцимир Балшич (СтрБалш)
38. Ктиторски надпис на Ненад, Ниш (Ненад)
39. Мраморен надгробен надпис от църквата на манастира „Успение на Св. Богородица“ до с. Долна Матка, Р Северна Македония, 1373 г. (Мрам1373)
40. Надгробен надпис на Марина, наричана Витослава (Витосл)
41. Поменателен надпис от фонда на музея на Македония в сградата на Куршумли хан в Скопие (Куршумли)
42. Надгробен надпис от църквата „Св. Богородица“, Охрид (Охрд)
43. Надгробен надпис на монах Доментиян от манастира Петковица, Страгари, Сърбия (Домент)
44. Надгробен надпис на монах Теодор, манастир Сопочани, Сърбия (Сопоч)
45. Ктиторски надпис от манастира „Св. Йоан Владимир“, Албания. (КтитАлбан)
46. Графит на Степан от манастира Раваница, Сърбия (Раваница)
47. Графит от протомайстор Рад Боровик, манастир Любостиня, Сърбия (Любост1)
48. Надпис на Вълк от манастира Любостиня, Сърбия (Любост2)
49. Надгробен надпис на Тодор, син на номика Жегр, 1387 (ТЖегр)
50. Надгробен надпис на Йован, син на челник Милош (Йован)
51. Надпис от крепостта Холъвник, Румъния, 1397-1399 г. (Холъвник)
52. Надгробен надпис на Стефан, син на кесар Углеша, манастир Любостиня, Сърбия (Любост3)
53. Врачански надпис от времето на цар Иван Александър (ВрацИвАл)
54. Надгробен надпис на Янул, Земен (Янул)
55. Надпис от с. Рояк със споменаване на цар Иван Александър (Рояк2)
56. Надгробен надпис на Станислав (Стнсл)
57. Надгробен надпис на Станислава (Стнсла)
58. Графити от „Мамил Таш“, с. Троица, Шуменско (Мамил)
59. Търновски надгробен надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (Надгр40м)
60. Графит върху камък от Шуменската крепост (Аподрас)
61. Шуменски Шишманов надпис (Надписът на Срацо) (Срацо)
62. Надпис за град Козян (Козян)
63. Графити от манастирския комплекс в местността Осмарски колонии, Шуменско (ОсмарКол)
64. Надпис в свитък на крал Марко. (СвитМарк)
65. Надпис в свитък на крал Вълкашин (СвитВълкш)

66. Ктиторски надпис от църквата „Св. Димитър“, Марковски манастир, РСМ (КтитСвДим)
67. Надпис от западната фасада на църквата „Св. Димитър“ (СвДим)
68. Надпис за митрополит Йоан и монах Григорий (ЙоанГриг)
69. Надпис за монах Калест Кирил (КалестК)
70. Надпис за църквата „Св. Андрей“ (СвАндр)
71. Надпис от църквата „Св. Андрей“, 1389 (СвАндр1389)
72. Надпис върху съдче от Гогошу Румъния (Гогошу)
73. Надпис върху съдче от с. Дружба, Видинско (Држба)
74. Надгробен надпис на Вълк (Вълк)
75. Надписи върху сребърна чаша (Никополско съкровище), XIV–XV в. (СребрЧ)
76. Надпис на митрополит кир Матей, Марковски манастир, РСМ (КирМат)

2.4. Епиграфски паметници от XV век

1. Шуменски ктиторски надпис от църквата под Шуменската крепост (ШумКтит)
2. Шуменски надпис на Стоян от 1412 г. (ШумСтоян)
3. Ктиторски надпис от църквата „Св. Никола“ в Шаторна, Сърбия, 1425 г. (Шаторна)
4. Надгробен надпис на деспот Стефан Лазаревич от село Църквине, Сърбия (1427 г.) (Црквине)
5. Стенопис от църквата на манастира Трескавец до Прилеп, Р Северна Македония (Трскц2)
6. Надпис върху тухла от джамията при Царевец (Тухла)
7. Надгробен надпис на Родоп, с. Баня край Рудник, Сърбия (1436) (Родоп)
8. Варошки ктиторски надпис (Варош)
9. Надпис от пещера до Карлуковския манастир (1440) (Карлук)
10. Надгробен надпис на войводата Згур от с. Злести край Охрид, Р Северна Македония (1454 г.) (Згур)
11. Надгробен надпис на Степан (Степ)
12. Графит на Петър, манастир „Св. Прохор Пшински“, Сърбия (ПрПш1)
13. Надпис от църквата на манастира „Св. Димитър“ в Бобошево, Кюстендилско (Бобош)
14. Надпис от църквата в манастира „Св. Прохор Пшински“, Сърбия (ПрПш2)
15. Надпис от входа на църквата в метоха Орлица близо до Рилския манастир (Орл)
16. Молдовлахийска мраморна плоча от Зографския манастир (МолдВлах)
17. Каменен надпис от църквата на манастира „Успение на Св. Богородица“ до с. Долна Матка, Р Северна Македония със споменаване на Милица (Млца)

2.5. Недатирани епиграфски паметници

1. Надпис от олтара на манастирската църква в Трескавец (Трскц3)
2. Надпис върху мраморна плоча в манастира „Св. Димитър“ при Велес, Р Северна Македония (Велес)
3. Надпис на каменна плоча от Лесновски манастир, Р Северна Македония (Леснов)
4. Радославов пръстен-печат (Радосл)
5. Надпис-графит на Калоян от Червен, Царевец, Търново (КалЧерв)
6. Надпис от с. Кочово, Шуменско (Кочово)
7. Име от скална църква в местността „Осмарски боаз“, Шуменско (Осмар)
8. Надпис от църквата при с. Беренде (Брнде)
9. Надпис-графит 1 (ПиП1)
10. Надпис-графит 2 (ПиП2)
11. Надпис-графит 3 (ПиП3)
12. Надпис-графит 4 (ПиП4)

13. Надписи-графити 5 (ПиП5)

14. Надписи от църква до Карлуковския манастир (КрлМнст)

Датировката на надписите се посочва според постановката на различните изследователи. Това важи и за текстовете – не се работи с епиграфските паметници в оригинал, а с вече разчетените текстове, като само на места си служим с изготвените (където такива са налични) факсимилета и снимки. Където е възможно, предаването на текста на всеки епиграфски паметник се прави при спазване на оригиналното разпределение по редове.

Всеки надпис е предшестван от кратък текст, в който се посочва историята на създаването и откриването на паметника, датировката и мястото на съхранение понастоящем. Следват текстовете на надписите и графитите по известните издания. Там, където съществуват разминавания в изданията, се привеждат вариантите на различните автори. Своеобразната „статия“ за всеки паметник завършва с информация за изданията на текста.

Събраните епиграфски паметници се обособяват в отделна глава от дисертацията, а не като приложение или ексцерпиран материал за работа, тъй като при работата с тях не се прави само анализ, но и в конкретни случаи се допълва или поправя съдържанието на някои от текстовете.

ТРЕТА ГЛАВА

Трета глава „**Извънезиков коментар**“ говори за предимствата на епиграфските паметници, техните автори, поръчители и изпълнители. Прави се опит за текстов анализ, който да спомогне за възстановяването на загубени с времето откъследи от текста на надписите и графитите. Сравняването на епиграфския материал с други писмени паметници и намирането на „общите места“ - готови формули и фрази, подпомага правилното допълване на текста, като се отчитат историческият контекст и културната подложка, в която са съставени изследваните български епиграфски паметници.

Дава се кратка дефиниция на това какво са **графити** или **надписи от частен характер**, както и кои са **надписите с официален характер**. Предлагат се и други възможности за групиране на изследваните епиграфски паметници: според материала, върху който са оставени; според мястото, на което са създадени и открити; съобразно времето на изсичане или по палеографски общи белези. За целите на дисертационния труд най-подходящо е разглеждането на текстовете според тяхното съдържание. Само когато надписи със сходна тематика се съберат и коментират заедно, може да се забележи почти идентичното съдържание. По този начин може да се види и взаимодействието на едни надписи с други или дори евентуална връзка с литературни текстове. Възприема се подялбата на Ст. Смядовски, „основана изключително на съдържанието на епиграфските материали:

1. Надгробни и възпоменателни надписи.
2. Кгиторски и строителни надписи.
3. Летописни надписи.
4. Надписи с приписков характер.
5. Надписи за собственост.
6. Varia“ (Смядовски 1993:46–47).

Невинаги надписите следват стриктно горепосочената подялба. Много често в рамките на един епиграфски паметник се откриват елементи от различни типове надписи.

3.1. Надгробните и възпоменателни надписи се създават по традиция, утвърдена още в Античността, която се наследява от християнската епиграфика. В композиционно отношение тази група паметници следва определен модел, чието ядро се състои от дата на смъртта и име на покойника. В среднобългарските епиграфски паметници едновременно се изписват светското и монашеското име на починалия. Тази тенденция се среща още по-често в сръбски паметници. Името на починалото лице също се въвежда по клише с глагола **поѡтѡ** или с **прѣставѡтѡ**.

Около това „ядро“ на надгробния или възпоменателния надпис, съдържащо датата на смъртта и името на починалия, се добавят редица други клиширани изрази, християнски формули – цитати от Писанието, а дори и пасажии от литературни текстове.

В група надгробни надписи, датирани от XIV в., се забелязва наличието на *loci communes*, показващи предпочитание към един определен вид фраза, явно популярна за времето си, срв.:

- **Поѡто дѡвѡте се в ѡлвцѡ. зрещѡ гроба моегв. ѡвѡдте ѡко ѡ вѡ тлені есте ѡкоже ѡ ѡзѡ. понеже бѡх ѡкоже і вѡ вѡ мо[же]те бѡтѡ ѡкоже азѡ** (Надгробен надпис на Янул, Земен).
- **поѡто дѡвѡте се в ѡлвці зреще мене вѡ гробѡ. вѡдїте ѡко ѡ такоже вы хоще[те] бѡ** (Мраморен надгробен надпис от църквата на манастира „Успение на Св. Богородица“ до с. Долна Матка, Р Северна Македония).
- **поѡтв дѡвѡте се в ѡл(о)вѡцѡ зр(е)ще мене н(ѡ)нѡ вѡ гробѡ лежеша ѡв(ѡ)дѡте ѡко ѡ вѡ тлѡннѡ ѡсте ѡкоже ѡ азѡ** (Надгробен надпис на Тодор, син на номика Жегр, 1387), а и близкото по звучене:
- **васѡ же мѡлю братїѡ//моѡ любѡмаѡ проѡѡтающе простѡте рѡ бѡ ѡко вы//можете б[ы]тѡ како ѡ а ѡ како вы нѡколіже** (Надгробен надпис от църквата „Св. Богородица“, Охрид).

Тази сентенция е много популярна в сръбските паметници. Нейният произход е неизвестен, но паралел може да се търси със стихове на странстващ поет от XIII в. - Фрайданк¹.

Друго общо място, което се среща в няколко надгробни надписа, е образец за т. нар. „говорещи камъни“, където мъртвецът се обръща към тези, оставащи след него:

- **м/о/лю же вы в г/оспод/ѡ вѡцѡ ѡ братѡѡ поменете ме вѡ м/о/л/ѡ/твахѡ своѡхѡ** (Надгробен надпис на безимена принцеса от църквата „Св. Димитър“, Скопие).
- **братѡ ѡ в(т)цѡ просте(те) ѡ благосло[ве]те ѡ поменете раба божѡнѡ хр[ъба] а васѡ б(ог)ѡ** (Надгробен надпис на Георги Хръб);
- **м(о)лю в(ѡ) го[с(по)дѡ] в(т)цѡ ѡ братѡнѡ помѡнете ме вѡ м(о)лѡтвах(ѡ) вашѡх(ѡ) ѡ р(ѡ)цѡте вѡѡна тѡ паметь** (Надгробен надпис на Тодор, син на номика Жегр, 1387);
- **т[о] ко[ѡ] проѡ[ѡ]те да помена а того б[ог]ѡ да про[стѡ]** (Надгробен надпис на Станислав).

¹ Смядовски допуска, че проникването на афоризма става чрез гръцко посредничество, а и с мисионери, като се позовава на множество запазени подобни надписи в Херцеговина. Изследвач на творчеството на Фрайданк пък приписва сентенцията на „арабския поет Ади (около 588г.)“ (Смядовски 1993:53). Правят се паралели и с „латински епитафии, които имат известна прилика с надгробната сентенция или са поне общи по дух“ (пак там).

Тук може да включим и устойчивия по-кратък израз, срещан и в приписките, „поменете X“.

Забелязва се, че освен задължителния реквизит на своя жанр, някои надгробни надписи като Хрелъвия надгробен надпис, например, притежават и нещо повече – свое емоционално и нетипично за традицията на българските надгробни надписи начало, наподобяващо характеристиките на литературния жанр на „плача“. Друг такъв надпис е Надгробен надпис на безименна принцеса от църквата „Св. Димитър“, Скопие, където също се включва нетипично начало, а далечна алюзия с „оплакването“ може би има и в Търновския надгробен надпис от църквата „Св. 40 мъченици“ с типични за жанра на плача мотиви.

3.2. Друга голяма група е тази на ктиторските и строителните надписи. Това са паметници, създадени, за да отбележат поръчителството, строителството или обновлението на конкретна сграда (в повечето случаи храм или крепост). В текстовете на тези надписи се посочват имената на ктиторите на манастира или храма; отбелязва се времето и владетелят, при когото се случва строежът. Този тип надписи обикновено се поставят над входа на новопостроената или обновената сграда. И тук, както при надгробните надписи, текстът на паметника представлява сглобка от формули и фрази, възприети през културното влияние на Византия, но с корени от гръко-римската епоха, което говори, че съставянето на епиграфски паметници датира от предхристиянски времена. И както античните произведения започват с реторическото обръщение към музата, така и тук в началото на някои от надписите стои призивът-молитва към Бога „*В името на Отца, и Сина, и Светия Дух...*“. С или без тази инвокация надписът включва и името на ктитора – „аз, ХХ, ...“, като това могат да бъдат царят, патриархът, митрополитът или неизвестни от историята боляри или заможни българи от онова време. Следващият структурен елемент от строителните надписи е самото съобщение за издигането на храма или крепостта и изтъкване причините за това. Някои от коментираните надписи са по-кратки и в съдържателно отношение само посочват какво и кога е построено, като понякога отбелязват началната дата и датата на завършване на строежа. Времето се указва с отбелязване на годината и/или споменаване името на владетеля, подобно на надгробните надписи. Друга група строителни и ктиторски надписи обаче не са съставени по образеца на гръцките грамоти, а започват с фразата **ꙗзволѣнꙗемь ꙗца ꙗ поспꙗшенꙗемь сꙗна ꙗ съврꙗшенꙗемь светаго дꙗха**, която според Ст. Смядовски е неизвестна във византийската епиграфика.

Ако количеството и разнообразието на надгробни паметници говори за духовния живот на българите от онова време, то коментираните току-що строителни надписи показват постепенното и непрекъснато обновяване и обогатяване на българското царство с манастири, църкви и крепости, което превръща България в укрепена и просветена страна, достойна да участва в политическия и културен живот на Европейския югоизток.

3.3. Летописните надписи са паметници, замислени, поръчани и изпълнени с цел да предадат за поколенията напред конкретни факти за исторически събития или личности. Точна схема за съставяне на летописни паметници не може да се начертае. Търновският надпис от 1230 г., например, който по функция и съдържание е строителен надпис, показва „елементи както от триумфалните прабългарски надписи, така и пространен летописен пасаж за войната между Иван Асен II и Теодор Комнин, а освен това се очертават и границите на българската държава като резултат от победния изход на Клокотнишката битка“ (Смядовски 1993:47–48). Кричимският надпис, въпреки своята краткост и неясни летописни данни, също може да бъде поставен във връзка с първобългарските триумфални надписи, отбелязващи имената на превзети крепости.

Така означеното място става свещено и важно за средновековния човек. Боженишкият надпис буди колебание дали да бъде включен към летописните надписи или към надписите с приписков характер, защото в него се говори в 1 л., ед. ч. от името на севаст Огнян, който споделя своите страдания по времето на цар Шишман и войната с турците.

3.4. Надписите с приписков характер са наречени така заради своята близост по съдържание с бележките, оставени по ръкописите. Тази група епиграфски паметници обединява т. нар. надписи от частен характер (графити). Голяма част от тях са съставени по образа: „азъ ХХ пьсахъ“ или „ХХ пьса“, други представляват текстове молби, а трета част съдържа „литургични бележки, богослужебни текстове, цитати от Ветхия и Новия завет или алюзии с тях; цитати от патеричната литература и пр.“ (Смядовски 1993:79).

3.5. Най-лесно се разпознават паметниците от последната група - **надписите за собственост**. Това са кратки текстове, оставени върху различни предмети от бита – лъжица (Сребърните лъжици на Балин), чаша (Сребърна чаша на Вачо, Шумен), чиния (Надпис върху блюдо, XII–XIII в.), или друг вид лични вещи – кръстове (Бериславов кръст), пръстени (Калоянов пръстен, Фръгов пръстен), печати (Оловен печат на цар Калоян, Търновски позлатен печат на цар Константин Тих Асен, Търновски оловен печат на патриарх Висарион и др.) или пръстени печати (Златен пръстен-печат на Витомир). Във всички случаи те съдържат името на собственика си. За съжаление, до нас днес не достига и не е идентифициран нито един пръстен печат на български владетел.

3.6. Към група **Varia** спадат всички случайни дати, имена и неидентифицирани надписи. Тези случайно издраскани имена маркират местата на съществували и изчезнали или все още запазени културни и духовни средища и пътищата на взаимодействие между тях.

Наблюденията, направени в тази глава, показват, че изследваните епиграфски паметници не са случайно надраскани тук и там текстове, откъснати от културата на своето съвремие. Занимавалите се с българска епиграфика разбират как тези надписи са в непосредствена връзка с книжнината и традициите на своето време, а и представляват своеобразни преносители на идеи и форми от епохи преди това.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Четвърта глава „**Речник на словоформите**“ побира в себе си речник на засвидетелстваните в изследвания епиграфски материал лексеми и техните словоформи. Това се прави не само за да покаже лексикалния репертоар на епиграфските паметници, създадени в периода XII–XV в., но и ще постави основите на лингвистичния анализ на използваните словоформи, за който е отредена пета глава от настоящото изследване.

След лематизация словоформите са обединени в 1041 речникови статии, организирани в азбучен ред, който се определя от началните букви на основната (а при неизменяемите части на речта – на единствената) форма на думата. Речниковата статия се състои от заглавна дума, основна граматична бележка, значение/я, илюстративен материал, сигнатура на паметника – прието съкратено изписване на конкретния епиграфски паметник.

Правописът на заглавната дума (лемата) е нормализиран етимологически съобразно старобългарската кирилска норма с изключение на основната форма на съществителните имена от ср. р. стари -jo- основи, които се изписват със завършек -ѣ (напр. **благословленѣ, вѣдѣнѣ, мѣлосръдѣ**) вм. -ьѣ в съответствие със среднобългарската норма. При останалите думи от славянски произход се следват указанията на РЕПЕ. До нормализираната форма на заглавната дума се отбелязват и

други варианти на изписване, които са възприети за правописно издържани. При думи от неславянски произход за заглавна дума в речниковата статия се избира вариантът на изписване в съответния надпис.

Срещу всяка лема е посочено единствено значението, в което е употребена в анализирани епиграфски паметници. Допълнителни преки и преносни значения, които не засягат посочените текстове, не се отбелязват. Там, където лексемата е употребена с повече от едно значение, всяко едно се обособява на нов ред и се отбелязва с арабски цифри. При положение че заглавната дума участва в устойчиви словосъчетания, те се посочват в края на речниковата статия след знак (*). Тогава не се тълкува думата, а съчетанието като цяло.

На нов ред се отбелязват граматичните характеристики на словоформата, като те се посочват в последователността, по която са подредени в съответната именна, глаголна или местоименна словоизменителна парадигма, и според реда на появата им в текстовете.

Последно се помества цитат от надписа, в който се среща съответната словоформа. Откъсът от паметника се подбира така, че да представлява минимум контекст, в който се проявява семантиката на лексемата и синтактичната ѝ служба. Примерите се изписват съответно в реда, в който са организирани епиграфските паметници - по време на създаване, като всеки нов пример се отделя с точка и запетая.

ПЕТА ГЛАВА

В петата глава „Езиков анализ“ фокусът на изследването пада върху езиковите особености на паметниците - графика, лексика и граматика.

5.1. ЛЕКСИКА

В първата част от пета глава се коментират редки думи, хапакси и заемки, които са засвидетелствани единствено в изследваните епиграфски паметници, като се посочват и лексеми, употребявани със специфично свое значение именно в надписите или графитите. Разглеждат се наименованията на длъжности и титли от времето на Второто българско царство; обсъждат се засвидетелстваните лични и местни имена във връзка със своя произход и правопис.

Документирани **чужди думи** и **редки домашни думи** са организирани в азбучен ред, както следва - чужди думи: **анеџа, бегъ, влахъ, вревь, ексагъ, ексодь, епдосъ, кавернсоуваъ, катоунъ, карамда, мазгът, маторьска, пъръгъ, соултанъ, темелъ, трапезаръ** и домашни думи: **багъророждень, боръ, гора, дльбънъ, дльъ, завалень, спроваждатъ, мпротоъць, отъкоупъ, пахаръ, правна, правноукъ, прьвоположьнкъ, поустьнъ/поустьна, растажатъ, сестръъна, съврьстънца, съенъ, трлюбъвънъ/трлюбъвънъ, ъбрь, ядра.**

На следващо място, разглеждат се длъжности и титли от административната, военната и църковната йерархия на средновековна България, а така също и названия на занаяти и професии от онова време, които отново са поднесени в азбучен ред. Коментарната част се спира върху етимологията на наименованията, както и функциите на съответното достойнство. Направеният преглед сочи значително усложняване на йерархичната система, както и появата на нови титли и длъжности, които не се срещат в паметници от Първото българско царство. Голяма част от тези лексеми са заемки от гръцки, пренесени от византийския административен и църковен ред. Новост обаче е фактът, че наред с възприемането на административни, военни и църковни служби от ромейската йерархична система, Българското царство също „отдава“ титли на своите съседи. Такава е титлата „войвода“, която в Молдовското княжество и Влахия назовава владетеля, както и **господънъ/господарь**. Откриха се и титли, носени от настъпващите по земите на Балканите османци. Направеният преглед не откри термини на женски

титли, а форми като „севастократорица“ и „криторица“ само разпространяват достойнството на мъжа при назоваване на неговата съпруга.

Прегледът на лексикалния репертоар на епиграфските паметници продължава със засвидетелстваните в тях лични и местни имена. Те наброяват съответно 204 антропонима и 66 топонима, оформени в списъци, включени като приложения в края на дисертационния труд. В настоящата част имената се групират съобразно своя произход, като на коментар се подлагат само някои от тях, които носят специфични правописни особености. Разнообразието на засвидетелстваните лични имена показва антропоними от славянски, гръцки, латински и еврейски произход. Списъкът със собствени имена отразява пъстрата картина от етнически групи и народности, съставляваща населението на Българското царство в периода XII-XV в., но и сочи едно непрестанно взаимодействие със съседни територии.

При прегледа на засвидетелстваните в изследваните епиграфски паметници топоними се вижда, че голяма част от местните имена използват за основа наименования на природни обекти, животни и растения – **Блатце; Бръза; Боуковъ; Горџца; Козънъ; Кроушџца; Лџповьць; Лозно; Лоуковџца; Лоуково** и т.н. Други названия са вдъхновени от релефа на съответната местност, оприличен на части от човешкото тяло – **Главџца, Оухо**. С такъв произход следва да е и името **Млатъевъ** в **Ўзь Млатъџвь** потокъ и къ **Млатъевџ** долџ прџзь рџкџ..... в Надпис за границите на манастирските земи от времето на Йоан Оливер.

5.2. ГРАФИКА

Тази част на дисертационния труд говори за набора от графични знаци, употребен в изследваните епиграфски паметници, без да се цели изчерпване на всички фиксации. Коментират се случаи, в които употребата на дадена графема е обвързана с някакво фонетично явление или е сигнал за различен правопис на думата в говора на писача. Посочват се и примери, при които различни кирилски алографи се използват за предаване на един и същ звук. Забелязва се, че в този период от историята на езика употребата на гръцки графемите все още се пази, както при обозначаването на числа, така и в някои имена с гръцки произход.

Буквеният инвентар в среднобългарските надписи не се различава съществено от този в по-ранните надписи от епохата на Първото българско царство, като единственият нов знак е графемата **ћ**, която има една единствена поява и очевидно се дължи на графичната школовка на преписвача. Наблюдава се обаче разширена употреба на някои гръцки графемите като ижицата, която се използва и на мястото на българско и славянско **ou** в окончанието на имената. Все по-широка е ролята и на омегата, която става знак за начало на думата и участва активно в изписването на окончанието за тв. п., ед.ч. и дат. п., мн. ч. при съществителните имена, както и в дат. п. и мест. п., ед. ч. при прилагателни имена и причастия. От друга страна, употребата на омега в наставката **-овъ** е значително по-рядка - засвидетелствани са само две форми: **џанакџв** и **црџкџв(ь)**. Разширява се употребата на десетичното **і** пред следваща гласна в собствени и нарицателни имена, заети от гръцки. При изписването на хронограмите се забелязва доминиращата употреба на знакът дзяло с числена стойност 6 и замяната на гръцката копа с кирилската буква ч със стойност 90 като употребите им са изравнени с по 5 фиксации.

Наблюдава се тенденцията за запазването на употребата на гръцките букви, използването на йотата пред следваща гласна, а на омегата в начало на сричка и дума, както и в някои окончания. Графиката на надписите е в съзвучие с правописа на среднобългарската епоха, но не докрай регулираната употреба на гръцките букви и на алографите е белег на битовия езиков регистър.

5.3. ФОНЕТИКА

Вероятно фонетиката е този дял от граматиката, в който се наблюдават най-много езикови промени през среднобългарската епоха, съответно и в изследваните епиграфски паметници. Данните показват как ръкописната традиция се влияе от живия говор, но и какво е „задържашото влияние“ на книжовната традиция по отношение на някои новонастъпили фонетични процеси.

5.3.1. Ерови гласни

В периода XII-XV в. старобългарският език достига ниво в своя развой, при което в по-голямата част от случаите силните ерове и задържаните н едносричните корени слаби ерове вече са се превърнали в нормални гласни, а останалите ерове в слаба позиция не се произнасят. Това води до разнообразие при отразяването на техните наследници в паметниците - понякога еровете се изписват съобразно традицията на етимологичното си място, а друг път не се отбелязват. В изследвания езиков материал буквите за **еровете гласни в слаба позиция** липсват най-често в краесловие. Срещат се и случаи, при които краесловният ер се пази, а ерът в силна позиция не е изписан. Вътре в думата еровете изпадат както в корена, така и в афиксите. Когато слабите ерове изпадат вътре в думата, в някои от случаите морфемните граници се променят. За да се запази все пак структурата на корена, се налагат морфонологични ограничения при изпадане на слабите коренни и на еровете в представки и наставки. Личи стремежът да се постигнат лесни за артикулация срички, както и желанието да се запази както сричкотворността, така и смислоносещата сила на коренната морфема.

Съдбата на **еровете в силна позиция и на задържаните поради морфонологичните ограничения ерове** е те да нормализират гласежа си – от редуцирани гласни да се превърнат в нормални по дължина гласни. Малкият и големият ер в различните териториални области на българското царство получават различни наследници, а примери за нормализацията на силния малък ер е засвидетелствана най-често в наставки и окончания.

Налице са и няколко форми, съдържащи пример за **сонантизация на съгласната в** между съгласни, която се отбелязва с група ъв/ѡв. През среднобългарския период в наставката -ѡствън- сонантизацията на *в* е нещо обичайно.

5.3.2. Носови гласни

След XIV в. вече все по-често се откриват безюсови паметници, в които буквите за носови гласни въобще не се изписват. В епиграфските паметници, където носовки все пак се пазят, ясно личи процесът по тяхното смесване и то по няколко начина: с безразборна употреба на два или повече знака за носови гласни или с графична замяна на знаците за носови гласни в двуюсови паметници след стари палатали: *ј* (йота), *л'*, *н'*, *р'* и шушкавите съгласни (ш, ж, ч), т. нар. „правилно“ смесване.

Налице са обаче и отклонения от т. нар. графично „правилно“ смесване на носовките. Наличието на такъв тип отклонения в писмените паметници отговаря на твърдението на А. Тотоманова, че българските говори в среднобългарския етап от развой на езика са достигнали до пълно смесване на носовите гласни. **В двуюсовите среднобългарски паметници старобългарският знак за йотувана голяма носовка ѡ в окончанията на склонението и спрежението се заменя с л.** Това обаче е само графична замяна, зад която не стои реално фонетично явление. Наличието на **л** само показва, че преходната съгласна е мека или че интервокалната йота не е изпаднала. Гласежът на малката носовка е изравнен с този на големия юс, а разликата между тях е само палаталността на преходната съгласна. Тогава, когато тази съгласна е оставала мека, след загубата на назализма $л = [ʲ\lambda]$ се преглася в *е*. Малката носовка получава рефлекс *е* и в сръбски език и в преходните говори, така че примерите с *е* от югозападните български предели, в които от 1330 г. нататък се употребява рашкият

правопис, по всяка вероятност се дължат на графичната норма, а не на смесването на носовките. Появата на знак за задна гласна на мястото на малка носовка след затвърдяла съгласна, обаче, отразява българска фонетика. Към това трябва да се отнесат и форми, при които вместо малка носовка е изписан малък ер: създа **съ** (Надпис (стенопис) за построяването на църквата „Св. Николай“, Калотина), което пък показва, че с в говора на автора на този паметник е затвърдяла съгласна, която не е позволила [л] да се прегласи в е.

Смесването на носовките не засяга и онези български говори, в които голямата носовка се превръща във висока лабиална гласна у. Този развой на ж в у е характерен за повечето славянски езици без български и полски, където носовките са останали средни гласни. В паметници, носещи белезите на рашкия правопис, вместо голяма носовка се употребява оу, а вместо йотувана голяма носовка - ю.

В хода на изследването се откриха две форми, които свидетелстват за т. нар. „разложен назализъм“. Написанието **Ѣнда Ѣхъ** (Надписи до ктиторските портрети в църквата „Св. Николай“, Калотина), където малката носовка е предадена като съчетание от малък ер (ь) и назал (н), представлява пример за това явление. Именно назалът е този фактор, който задържа тъмния изговор на носовата гласна. В **стго ад[реа мѣ]ка** (Ктиторски надпис от с. Троица, 1263/64) е интересно как звукосъчетанието „ан-“ в личното име **Аньдрѣ** е предадено с малка носовка в надписа.

5.3.3. Ятова гласна

Явленията, които могат да се наблюдават във връзка със старобългарския ят, са свързани и обусловени до известна степен и с процеси, случили се още в праславянската епоха, когато „етимологичното а след меки съгласни се е превърнало в ѧ, т.е. ѣ, в резултат от действието на тенденцията към палаталност и е съвпаднало с етимологичния ѣ. По-късно този ят, както и етимологичният, започва да се разподобява в а след предхождащите го палатални съгласни“ (Тотоманова 2014:84). На много места в изследвания епиграфски материал буква за ят е изписана на мястото на йотувано а, което в среднобългарския период е характерно за ръкописи, повлияни от търновската правописна норма.

В края на старобългарската епоха ят се разподобява в а и след съскави съгласни (ц,с,с), получени по II палатализация, за което също са налице податки в надписите и графитите. В изследвания епиграфски материал няма сигурни следи за развой на ѣ в а след възникналите пред гласната нови палатали. Откриха се обаче примери, в които на мястото на ятовата гласна стои е, свидетелстващи за стесняването на ятовата гласна в западните български говори и в Сръбско. Това е причина и за хиперкоректна поява на графемата на ят на мястото на етимологично е в конкретни паметници.

5.3.4. Знаци за йотувани гласни

Наследената от праславянски йота (само интервокална) не се отбелязва последователно в средновековните ни писмени паметници. Търновска правописна особеност, характерна за изследвания материал, е липсата на отбелязване на йотацията след гласна и, наред с последователната употреба на знак і пред гласна. В надписите, съставени в периода XIV-XV в., могат да се видят и свидетелства за действието на рашката редакция на старобългарския език.

5.3.5. Епентетично л

Резултатите от влиянието на йотата върху устнените съгласни звукове п, в, м и б също могат да варират. Така например не във всички изследвани епиграфски паметници на това място се открива *епентетично л*. В надписите с български правопис от изследвания период то почти липсва. В други случаи епентетичното л се пази, което е по-характерно за надписите с рашки правопис. Макар и да е характерна сръбска черта, вмъкнато л може и да не се отбележи, за което свидетелства пример от Ктиторски надпис от църквата „Св. Никола“ в Шаторна, Сърбия: ѣ съ **бл(а)гословенѣемь**.

от саркофаг в църквата Св. Атанасий, с. Лешок близо до Тетово, РСМ, при която *dj не показва типичния за старобългарския език развой. В Надгробен надпис на деспот Стефан Лазаревич от село Църквине, Сърбия писачът на паметника предава **ангѣль** съобразно гръцкия облик на думата $\acute{\alpha}\nu\gamma\epsilon\lambda\omicron\varsigma$, а именно с две последователни букви γ , срв. къ **м(ъ)нѣ агг(ъ)ль**. Обликът на съществителното име „стълб, колона“ в азъ попъ сѣргѣе † пѣсахъ [...] ѣстлѣп [...] [въ] трн[о]въ в Надпис-графит на поп Серги от Патриаршията в Търново може да се обясни на наличието на протетично *и*. Това е диалектно явление, което се наблюдава в Източна България, а и в други езици като унгарски и испански, срв. Ищван (István), Естебан (Esteban). В някои от надписите се открива вариант на името Стефан с п вм. ф, срв.: **степань** род(о)повѣћъ (Надгробен надпис на Степан); **степана** дѣшана кра[лѣ] (Хрельовият ктиторски надпис) и **стъпанѣ** ѣнѣк(ѣ) ц(а)р[а] б(лаго)в(ѣрнаго) **ст(е)[па][на]** (Графит на Степан от манастира Раваница, Сърбия). Написанието отразява средновековната сръбска фонетика, в която липсва домашна съгласна *ф*. Изписване на о вм. а в съ же **монастѣрь** (Ктиторски надпис от църквата „Св. Димитър“, Марковски манастир, РСМ) и з(ъ)да **м(онаст)ѣрь** (Надпис от западната фасада на църквата „Св. Димитър“) показва непобългарената гръцка форма. При съществителното име **богословьць**, отнасящо се до Йоан Богослов, във в нѣю на ѣѡа **ббсловац**. еѣлѣста (Надпис върху мраморна плоча в манастира „Св. Димитър“ при Велес, Р Северна Македония) също личи чужда за българския език наставка, защото наследникът *а* на малкия ер е характерен за сръбския език.

Коментираниите по-горе фонетични явления отразяват част от промените в старобългарската фонетична система. Съдбата на гласните звукове е тясно свързана с опозицията твърдост-мекост при консонантите.

Някои от примерите са резултат от взаимното влияние между Българското царство и съседните му страни. Всъщност, след битката при Велбъжд през 1330 г. западните български предели попадат под властта на Сърбия и в тях започва да се употребява сръбският рашки правопис, който по-късно се заменя с ресавския правопис, станал официален правопис на българските книжовници след падането на България под османска власт. От друга страна, според И. Добрев рашкият правопис представлява безюсова версия на доевтимиевия търновски правопис (вж. Добрев 2018).

5.4. МОРФОЛОГИЯ

Още през X-XI век голяма част от имената започват да се скланят вече по родов признак, а не според завършека на основата (тематична гласна или словообразователна наставка), към която принадлежат. При прегрупирането на склонението окончанията на съществителните имена от продуктивните склонитбени типове *-a/ja*, *-o/jo* и *i*-кратки основи се настаняват в парадигмата на съществителните с полуконсонантното и консонантното склонение. Ограниченият обем на надписите, както и тяхната жанрова специфика не позволяват да се направят наблюдения върху пълната парадигма на съществителните, но могат да се приведат примери, които отразяват процеса на изчезване на непродуктивните склонитбени типове и разнообразяването на флексията в изградените по родов признак парадигми. Налице са и данни, които свидетелстват за употреба на окончания от косвените падежи на непродуктивните основи, които се вливат в парадигмата на продуктивните типове, стига граматичният род да съвпада. Изследваните епиграфски паметници отразяват и случилото се в среднобългарската епоха видимо разколебаване на парадигмите на мекото и твърдото склонение за имената от м. и ср. р., о-основи и jо-основи, както и за съществителните от ж. р. по а-основи и ja-основи. Изпадналите краесловни ерови гласни в този период създават условия за загуба на палаталността, което на свой ред води до промени в парадигмата на съответните имена. Това се отнася предимно за съществителните от мъжки род, тъй като те в по-

голямата си част получават консонантен завършек, макар след него по правило да се изписва еров знак. Приведените примери показват, че през среднобългарската епоха прегрупирането на склонението по родов признак набира сила.

Прилагателните имена в този етап от развитието на езика все по-често заменят флексията на сложните прилагателни имена с местоименни окончания. И при тази част на речта е налице смесване на парадигмите на мекото с твърдото склонение при простите форми на прилагателните имена. В изследвания епиграфски материал се откриха четири примера на адективизирани форми на минало страдателно причастие чрез разширяването на основата му с наставката -ън-, което е типично за търновските книжовници и впоследствие се настанява и в езика на сръбските им следовници. Наблюденията върху събрания езиков материал показват и друго сръбско явление, при което прилагателни имена с наставка -ѣ като **божѣ** и **велѣ** и под., които в старобългарски нямат сложни форми и се скланят по јо-/ја-основи, започват да добавят местоименно окончание на мястото на крайната съгласна.

Въпреки че епиграфският лингвистичен материал е ограничен по отношение на словоизменението и не съдържа пълните именни, местоименни и глаголни парадигми, уверено може да се твърди, че граматическите явления, описани по-горе, очертават картина, сходна с тази на среднобългарските и близка до тази на рашките паметници.

5.5. СИНТАКСИС

Направеният анализ на епиграфските паметници от този период посочва, че опростяване на падежната система все още не е настъпило и доказателства за такова могат и следва да се търсят едва след XVII в. Примерите говорят, че езикът от времето на Второто българско царство запазва наследената падежна система. Макар да се наблюдава смесване на окончания и поемане на отделни функции на даден падеж от друг, старобългарският език все още е синтетичен.

Епиграфските паметници не съдържат достатъчен брой словоформи, за да се опише в пълнота граматиката на среднобългарския период, и това се дължи на тяхното предназначение и специфика. Въпреки това, направеният анализ ни позволява да направим някои важни за историята на българския език изводи и уточнения.

На първо място става ясно, че процесът на разпадане на склонението, чиито резултати наблюдаваме в съвременния български книжовен език и неговите диалекти, в среднобългарската епоха е още в много ранен стадий. За това свидетелства оскъдната употреба на общи форми след предлози, както и на отклонения в падежната употреба на участници в синтагми или в изрази с еднородни части на изречението. Прави впечатление, че тя е по-рядка от тази във влахо-българските грамоти. Наблюденията ни върху начините за изразяване на притежание показват, че родителният и дателният падеж продължават да се конкурират в тази функция, като по-често кратките дателни форми на личните местоимения мѣ, тѣ, сѣ, ѣмъ, но и новообразуваната форма за 3 л. ед. ч. моу, в редица случаи изместват съответните притежателни местоимения. Въпреки това изразяването на притежание чрез прилагателно, образувано от основата на съществителното име, към която се отнася, макар и относително по-рядка, не е изчезнало напълно.

Анализираният материал показва и че през среднобългарската епоха безпредложният местен падеж окончателно е изчезнал, а безпредложният творителен падеж, който отразява средство, започва да се усилва с асоциативния предлог съ. Струва си да се отбележи появата на новия предлог прѣзь, който се развива от предлога прѣ- < *per- (вж. метатезата в същия корен и в прѣдъ < *per-dъ) по аналогия на предлозите на з (ѣз, без, въз, нѣзь) и се свързва с винителен падеж подобно на последните два. Задлогът дѣла, който в старобългарски активно се конкурира с радѣ, обаче липсва в

среднобългарската епиграфика. Двата примера с появата на предлог на пред форма на родителен падеж за притежание (вж. по-горе) позволяват да заключим, че първоначално предлогът просто е усилвал формата на родителния падеж, и едва впоследствие тя е била заменена от *casus generalis*. Примерите ни позволяват и с относителна точност да датираме тази ранна поява на предлог на с притежателна функция, като я отнесем към първата половина или средата на XIV в.

Рядката употреба на конструкциите *Dativus Absolutus* и *Dativus cum infinitivo*, както и на *Dativus Exclamationis*, и то предимно в надписи, свързани с представители на елита, ни дава основание да смятаме, че те не са били присъщи на езика на епиграфиката, а са просто формули, взети от книжовната практика. Впрочем, в същия кръг паметници са съсредоточени и адективизираните форми на страдателните причастия. На официалния статут на надписа вероятно се дължи и склоненото правилно кюра в Търновския надпис от 1230 г. срещу осем случая като несклоняемо приложение (вж. съответната речникова статия).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Заключението обобщава направените в дисертационния труд изводи. Проучването на събрания епиграфски материал обогати лексикалния фонд на старобългарски език с нерегистрирани до момента лексеми хапакси. В графично и правописно отношение се вижда, че надписите показват „всички черти на битова писменост, в която употребите на старите алогографи и новите, възникнали в резултат на фонетични съвпадения, не е строго регулирана“ (Тотоманова 2015: 515). Фонетичните явления, характерни за среднобългарския етап, в различна степен намират примери и в изследваните паметници. Надписите отразяват част от промените в старобългарската фонетична система. Направеният анализ разкрива състояние, в което езикът вече се е освободил от слабите ерове, като е задържал само тези, които при евентуално изпадане биха нарушили смислоносещата сила на отделната морфема. Там, където еровата гласна се пази, нейният изговор постепенно се изравнява в една средна задна нелабиална гласна, която в един момент съвпада и с гласежа на двете носови гласни. Съдбата на гласните звукове е тясно свързана с опозицията твърдост-мекост при консонантите, което в отделните територии, води до различни наследници както на еровете, така и на носовките.

Лингвистичният материал на надписите, макар и недостатъчен по отношение на словоизменението и представянето на пълните именни, местоименни и глаголни парадигми, все пак показва, че началото на прегрупирането на склонението по родов признак се засилва именно през среднобългарската епоха. Налице са и единични примери за изравняване на сегашната и инфинитивната основа при глаголите. Очертаната картина в морфологичен план е сходна с тази на среднобългарските и близка до тази на рашките паметници.

Епиграфският материал предлага примери, от които става ясно, че разпадането на склонението, чиито резултати наблюдаваме в съвременния български книжовен език и неговите диалекти, в среднобългарската епоха е още в много ранен стадий. Ограничената употреба на общи форми след предлози са свидетелство за това.

Направеният езиков анализ доказва важността на епиграфските паметници и показва как те допълват историческата картина по своеобразен начин, който открива нови полета за проучване. Всички проучени паметници, наред със своите безценни езикови данни, представляват артефакти, свидетелстващи за живота в минали времена. За да се прозре по-ясно светът на средновековния българин, трябва обърналият своя взор в тази посока да е наясно с историческата действителност по тези земи, с езиковата реалност и културния фон на епохата. Направените в настоящия дисертационен труд наблюдения

водят до извода, че за правилното анализиране на събраните надписи доброто познаване на езика е задължително, но не и единствено условие. За да се разбере оставеното в камъка слово, са необходими задълбочени познания, свързани с езика, историята и културата на народите от изследвания период. Проучваните надписи не са само текстове по шаблон, те носят духа на своето време, което ги прави живи свидетелства за тази отдалечена от нас епоха.

Дисертацията е снабдена с три приложения: Списък на антропонимите, документирани в изследвания епиграфски материал; Списък с документирани в изследваните епиграфски паметници топоними и Списък на лицата (владетели, благородници, църковни служители), посочени в изследваните епиграфски паметници, придружен с кратки просопографски бележки.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1973: Ангелов, Н. Надписи от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората Българска държава, Т. 1. София, 1973.

Ангелов 1980: Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV век. – В: Царевград Търнов, Т. 3. София, 1980.

Ангелов 1985: Ангелов, Н. Надписи, монограми, букви и знаци. Надписи върху строителни материали. – В: Средновековният Червен, Т. 1, Цитаделата на града, София, 1985, с. 236–271.

Андреев 1989: Андреев, Й. Кой е „багренородният“ цар Михаил от скалния надпис при село Рояк, Провадийско? – В: Търновска книжовна школа, Т. 3. Пети международен симпозиум, Велико Търново, 06-08 септември 1989 г., Велико Търново, 1989, с. 441–453.

Антонова 1995: Антонова, В. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995.

Антонова, Попконстантинов 1993: Антонова, В., Попконстантинов, К. Епиграфски паметници от XII-XIV век от средновековния Шумен. – В: Преслав, Т. 4, София, 1993, с. 353–368.

Бакалова, Смядовски 1995: Бакалова, Е., Смядовски, С. Ивановските стенописни надписи – текст и функция. – В: Старобългаристика, XIX (1995), 1, с. 22–65.

Берншейн 1948: Бернштейн, С. Б. Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. Т. I. Язык валашских грамот XIV-XV веков. М.-Л., 1948

Бешевлиев 1981: Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.

Биярски 1998: Биярски, И. Институциите на средновековна България. София, 1998.

Божилев 1994: Божилев, И. Фамилията на Асеновци (1186-1460) генеалогия и просопография. София, 1994.

Божилев, Кожухаров 1987: Божилев, И., Кожухаров, С. Българската литература и книжнина през XIII век – агиография, химнография, историко-летописни съчинения, белетристика, апокрифи из сборниците на XIII век, писма, грамоти, приписки, надписи. София, 1987.

Божилев, Тотоманова, Биярски 2012: Божилев, И., Тотоманова, А., Биярски, И. Борилев Синодик. Издание и превод. София, 2012.

Бояджиев 2004: Бояджиев, Т. Произход и дистрибуция на звучните африкати в българските диалекти. – В: Книжовен език и диалекти. София, 2013, 284–293 [същото и в: Българска реч, 2004, 3, 42–48].

Велчева 1980: Велчева, Б. Праславянски и старобългарски фонологически изменения. София, 1980.

Велчева 1983: Велчева, Б. Към въпроса за хронологията на някои промени в българските футурни конструкции. – В: Христоматия по история на българския език, София, 1983, с. 188-195.

Герасимов 1964: Герасимов, Т. Оловен печат на търновски патриарх Висарион – В: Известия на Окръжния музей Велико Търново, кн. II, 1964, Варна, с. 45–49.

Герасимова-Томова 1972: Герасимова-Томова, В. Кръстът на севаст Берислав. – В: Известия на Окръжния музей във Велико Търново, Варна, 1972, Т. 5, с. 129–136.

Гешев 2022: Гешев, В. История на българския език: езикова структура, книжовна традиция, степен на обособеност. София, 2022.

Грамматика 1991: Грамматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. Дуриданов и кол. София, 1991.

Гълъбов 1963: Гълъбов, И. Надписите към Боянските стенописи. София, 1963.

Гълъбов 1986: Гълъбов, И. Скалният надпис при с. Калугерица, Шуменско, Известия на Народния музей Варна, 10 (25), Варна, 1974, с. 145–154. – В: Избрани трудове по езикознание, София, 1986, с. 741–749.

Гълъбов 1988а: Гълъбов, И. Иван Асеновият надпис от 1230 година и неговите епиграфски проблеми. – В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, с. 97–108.

Гълъбов 1988б: Гълъбов, И. Български надпис от Царевец от началните години на турското владичество. – В: Археология, 1967, № 2, цит. по Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, с. 109–112.

Гълъбов 1988в: Гълъбов, И. Нов средновековен български епиграфски паметник. – В: Изв. Нар. музей – Варна, XIII, 1977, цит. по Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, с. 113–119.

Гълъбов 1988г: Гълъбов, И. Един малко известен надпис от времето на Срацимира. – В: Бълг. език, 1956, № 3 цит. по Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, с. 120–128.

Гълъбов 1988д: Гълъбов, И. Ямболският надпис. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Стоян Романски, София, 1960, с. 421–426, цит. по Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, с. 129–135.

Гълъбов 1988е: Гълъбов, И. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. – В: Археология, 1975, 4, цит. по Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, с. 145–157.

Гюзелев 2005: Гюзелев, В. Българското средновековие в нашето съвремие. – В: Нѣсть оуѣеникъ надѣ оуѣителемъ своимъ. Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител, 2005:15–29, София.

Добрев 2007: Добрев, И. Прозрения в българската старина. София, 2007.

Добрев 2018: Добрев, И. Рашката писменост и българският правопис през Средновековието. – В: Иван Добрев. Избрани трудове по медиевистика. Юбилеен сборник по случай 80-годишнината на чл.-кор. д.ф.н. Иван Добрев. София 2018, с. 175–212.

Добрев, Попконстантинов 1985: Добрев, И., Попконстантинов, К. Епиграфика старобългарска – В: Кирило-Методиевска енциклопедия, Т. 1. София, с. 662-677.

Долмова-Лукановска 2004: Долмова-Лукановска, М. Символика, хералдика и надписи на средновековните печатни пръстени. – В: Търновска книжовна школа, т. 8, Осми международен симпозиум, Велико Търново, 14–16 октомври 2004. Велико Търново, 2004, с. 581–591.

Дуйчев 1944: Дуйчев, И. Из старата българска книжнина, Т. 2. София, 1944.

Дуйчев 1972: Дуйчев, И. Търново като политически и духовен център през късното средновековие. – В: Българско средновековие. София, 1972 г.

Заимов 1988: Заимов, Й. Български именник. София, 1988.

Иванов 1908: Иванов, Й. Български старини из Македония. София, 1908 (фототипно издание: Николай Иванов Колев, София, 2018)

Иванова 1946: Иванова, В. Два надписа от Асеновци – Батошовският и Врачанският. – В: Известия на Българския археологически институт, София, кн. 15, 1946, с. 114–145.

Йорданов 2001: Йорданов, И. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Ковачев 1957: Ковачев, Н. Новооткрит фрагмент от Батошевския надпис. – В: Български език, 1957, 2, с. 143–146.

Ковачев 1959: Ковачев, Н. Един неизвестен надпис от Батошевския манастир. – В: Известия на Археологическия институт София, 1959, кн. 22, с. 352–356.

Ковачев 2009: Ковачев, Н. По пожелателите книги и каменните плочи на миналото в Севлиево. Севлиево, 2009.

Константинова 1983: Константинова, В. Средновековни надписи от Шуменско (XII–XV в.). – В: Старобългаристика. София, VII (1983), 3, с. 68–78.

Лекова 2009: Лекова, Т. Жоупа и Жоупанъ в българското средновековие. – В: Studia etymologica Brunensia. 6. Praha, 2009, с. 183–200.

Мавродинов 1946: Мавродинов, Н. Старобългарска живопис. София, 1946.

Мавродинова 1969: Мавродинова, Л. Църквата в Долна Каменица. София, 1969.

Начев 1994: Начев, В. Български надписи. София, 1994.

Овчаров 1985: Овчаров, Д. „Графити“ – В: Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 1. София, с. 536–538.

Овчаров 1996: Овчаров, Н. Какво е представлявал Батошевският надпис? – В: Български език, кн. 3, София, 1996, с. 14–21.

Овчаров 2006а: Овчаров, Н. Едно уточнение по Шуменския Шишманов надпис на Срацо, внук на великия епикерний Срацимир. – В: Старобългаристика, XVIII (1994), 4, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 31–33.

Овчаров 2006б: Овчаров, Н. За правилното разчитане на Търновския надгробен надпис от църквата „Свети Четиридесет мъченици“ (по повод на една хипотеза). – В: Археология, 1995, I, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 49–59.

Овчаров 2006в: Овчаров, Н. Средновековният надпис от с. Горно Новково, Търговишко. – В: Археология, 1996, I, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 102–107.

Овчаров 2006г: Овчаров, Н. Надписите за строеж на градове (градъ зѣдатѣ) в старобългарската кирилска епиграфика. – В: Археология, 1996, 2–3, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 108–118.

Овчаров 2006д: Овчаров, Н. Надписите за собственост върху произведенията на торевтиката от старобългарската и среднобългарската епоха (IX–XIV в.). – В:

Старобългаристика, XXII, 1998, 3, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 212–230.

Овчаров 2006е: Овчаров, Н. Гериловият надпис. – В: Археология, 1998, 3–4, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 259–261.

Овчаров 2006ж: Овчаров, Н. Средновековните надписи и рисунки-графити в Търновската църква „Св. Св. Петър и Павел“. – В: Археология, 2000, 3–4, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 370–378.

Овчаров 2006з: Овчаров, Н. Новооткрити надписи за „Архиепископи на България“ от XIII–XIV в. в Охридската църква „Св. София“. – В: Минало, 1994, 3, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 35–43.

Овчаров 2006и: Овчаров, Н. Добавки към тълкуването на Шуменските надписи и рисунки-графити. – В: Старобългаристика, XXI, 1997, 4, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 182–190.

Овчаров 2006й: Овчаров, Н. „Сфрагистиката и епиграфиката като извори за средновековната поезия на Балканите. Предварителни бележки“. – В: Нумизматика и сфрагистика, V, 1998, 1, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 197–211.

Овчаров 2006к: Овчаров, Н. Ново тълкуване на Ямболския надпис от 1356/1357 г. – В: Старобългаристика, XIX (1995), 2, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 44–48.

Овчаров 2006л: Овчаров, Н. Надписите от XIV в. в Марков манастир до Скопие и политическият възход на кралете Вълкашин и Марко. – В: Старобългаристика, XIX (1995), 3, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 66–67.

Овчаров 2006м: Овчаров, Н. Епиграфски паметници от Вардарска Македония. – В: Старини, 1999, 1, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 270–286.

Овчаров 2006н: Овчаров, Н. Надписите от църквата „Св. Андрей“ край Скопие и залезът на династията на Мрнявчевичите. – В: Старобългаристика, XXI, 1997, 1, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 132–149.

Овчаров, Хаджиев 2006: Овчаров, Н., Хаджиев, К. Новооткритият Висарионов надпис от Велико Търново и събитията в България през 40-те години на XIII в. – В: Векове, 1991, 1–2, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 7–12.

Овчаров, Андреев 2006а: Овчаров, Н., Андреев, Х. Християнският култов комплекс при селата Троица и Осмар (Шуменско) според епиграфските сведения от XIII–XIV в. – В: Археология, 1998, 3–4, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 239–258.

Овчаров, Андреев 2006б: Овчаров, Н., Андреев, Х. Надписи върху стенописния фрагмент с киторска композиция от пещерната църква „Св. Марина“ – В: НИМ, Известия, т. XII. 2001, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 379–384.

Пикио 1993: Пикио, Р. Православното славянство и старобългарската културна традиция, София, 1993.

Попов 1984: Попов, А. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика Лавра“, *Царевград Търнов*, Т. 4, София, 1984.

Попов 2019: Попов, Т. Влияние на българската държавна традиция върху институциите на Дунавските княжества (XIV–XVII в.) – В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, Т.103, София, 2019, с.32–68.

Поповић и кол.2005: Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б. Црква Светог Николе у Станичењу. Археолошки институт у Београду, Поседна издања, књига 44, Београд, 2005.

Славова 2017: Славова, Т. Старобългарски език. София, 2017.

Смядовски 1988: Смядовски, С. Рецензия на „Надписи, монограми, букви и знаци. Надписи върху строителни материали. Ангелов, Никола. – В: Средновековният Червен, т. 1, Цитаделата на града, София, 1985, с. 236–271“ – В: Български език, кн. 5, София, 1988. с. 461–463

Смядовски 1991: Смядовски, С. Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа. – В: Археология, София, 1991, кн. 2, с. 41–46

Смядовски 1993: Смядовски, С. Българска кирилска епиграфика (IX–XV в.). София, 1993

Смядовски 1998: Смядовски, С. Надписите към земенските стенописи. София, 1998

Станчев 1982: Станчев, К. Поетика на старобългарската литература. София, 1982

Темелски 2005: Темелски, Х. „Историческите свидетелства на двата Батошевици надписа от XIII век в нова светлина“ – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, В. Търново, 29–31.10.2003 г, Книга 1 „Текстовете на историята. Историята на текстовете“, София, 2005, с. 203–211.

Томович 1974: Томович, Г. Морфологија ћириличког натписа на Балкану. Исторически институт, Београд, 1974.

Тотев 1997: Тотев, К. Още веднъж за кръста на севаст Берислав от Трапезица. – В: Старобългаристика, София, 1997, с. 39–47.

Тотоманова 2002: Тотоманова, А. Езикови аспекти на царската титулатура през Средновековието (върху материал от произведенията на Константин Костенечки). – В: ШУ - Трудове на катедрата по история и богословие (в памет на Пейо Димитров), V, Шумен, 2002, с. 93–97

Тотоманова 2007: Тотоманова, А. Славянската версия на хрониката на Георги Синкел. София, 2007.

Тотоманова 2009: Тотоманова, А. Редакции на старобългарския език. – В: Из историята на българския език, София, 2009, с. 158-168.

Тотоманова 2009: Тотоманова, А. За един *haxax legomenon* в славянската версия на Хрониката на Георги Синкел и за словообразователното значение на *u*-основата в праславянски и старобългарски език. – В: Старобългаристика, София, 2009, 1, с. 26-32.

Тотоманова 2014: Тотоманова, А. Из българската историческа фонетика. София, 2014.

Тотоманова 2015: Тотоманова, А. Самуиловите надписи и старобългарският книжовен език. – В: Европейският Югоизток през втората половина на X - първата половина на XI в. История и култура. София, 2015, с. 512-520.

Тотоманова, Атанасова 2018: Тотоманова, А., Атанасова, Д. Станиславов четимней. Том 1. Издание на текста. София, 2018.

Хаджиев 2003: Хаджиев, К. Кирилски епиграфски паметници от църквата в село Балша, Софийско. – В: Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, София, 2003, с. 225–236.

Хаджиев 2004: Хаджиев, К. Врачански надпис от времето на цар Иван Александър. – В: Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, София, 2004, с. 201–204.

Хаджиев 2010: Хаджиев, К. Надгробни и възпоменателни надписи от средновековния град Червен. – В: Филология. История. Изкуствознание. Сборник изследвания в чест на проф. дфн Стефан Смядовски, София, 2010. с. 150–170.

Хаджиев и кол. 2010: Хаджиев, К., Карадимитрова, К., Меламед, К. Аз писах. Българска кирилска епиграфика – Каталог от Изложба, организирана от НАИМ-БАН, 15 май – 30 септември 2010 г., София, 2010.

Харалампиев 1990: Харалампиев, И. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски, София, 1990.

Харалампиев 2001: Харалампиев, И. Историческа граматика на българския език. София, 2001.

Христов 1976: Христов, Х. Батошевският надпис. – В: Археология, София, 1976, год. 18, Н. 4, с. 65–70.

Чигоја 1956: Чигоја, Б. „Најстарији српски ћирилски натписи XI-XV век“, цит. по издание от 2014 година, Београд.

Шаранков 2017: Шаранков, Н. Ямболският надпис на господин Шишман, брат на цар Йоан Александър, от 1356/1357 г. (The Yambol inscription of Lord Shishman, brother of King John Alexander, AD 1356/1357). – *Bulgaria Mediaevalis*, 8, 2017, 251-274.

Шкорпил 2019: Шкорпил, К., Карел Х. Черноморското крайбрежие. Археологически изследвания. Том 1; София, 2019.

Щерева 1992: Щерева, И. Интересен паметник на средновековната металопластика. – В: Годишник на Националния археологически музей, VIII, София, 1992, с. 269–274.

Acerbi 2021²: Acerbi, F. Byzantine Easter Computi: An Overview with an Edition of Anonymus 892. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 2021, 71, p.1-62.

Gerov, Kirin 1993/94: Gerov, G., Kirin, A. New Data on the Fourteenth-Century Mural Painting in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina. *Zograf (Belgrade)*, 23 (1993/94), p. 51-64.

Malingoudis 1979: Malingoudis Ph. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel. Thessaloniki, 1997, p. 47–111.

Ovcharov 2006: Ovcharov N. Burials of persons of the Bulgarian royal family from the fourteenth century in the territories of today's republics of Yugoslavia and Macedonia. – In: *Archaeology in Bulgaria*, Vol. I. No. 1, 1997, цит. по Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, с. 150–169.

Popkonstantinov, Kronsteiner 1997: Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O. *Altbulgarische Inschriften*. P. 2. Wien, 1997.

Електронни източници:

Андрејић 2019: Андрејић, Ж. Света српска лоза. Рача, 2019. (<https://milos.io/wp-content/uploads/2021/02/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0-%D1%81%D1%80%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BB%D0%BE%D0%B7%D0%B0-%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D1%98%D0%B8%D1%9B.pdf>) (последен достъп 11.09.2025 г.)

² С благодарности към д-р Дивна Манолова, която любезно ми предостави тази статия.

Здравкова, Златева 2015: Здравкова, З., Златева, Р. Позицията на жената във Втората българска държава. – В: Научни трудове на Русенския университет, том 54 <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp15/6.2/6.2-27.pdf> (последен достъп 08.09.2025 г.)

Ковачев 1982: Ковачев, Н. Пръстени-печати от XIII–XIV век. – В: „Велико Търново“, 1982. https://toponymio.wordpress.com/2021/11/28/prysteni_pechati/ (последен достъп 08.09.2025 г.)

Ников 1924: Ников, П. Образи на видинския князь Михаила Шишмана и на семейството му. – В: ИБИД, кн. 6, София: Печатница П. Глушков, 1924: <https://bvtoshev.wordpress.com/2021/12/06/%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B8-%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%8F-%D0%BA%D0%BD%D1%8F%D0%B7-%D0%BC%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B8%D0%BB-%D1%88%D0%B8%D1%88%D0%BC%D0%B0/> (последен достъп 08.09.2025 г.)

Тотоманова 2006: Тотоманова, А. Морфонологични ограничения върху изпадането на слабите ерове в представки и наставки. Статията е публикувана на английски език в сп. Scripta, 2006, v.3–4, p. 33–43 под заглавие „Morphonological Restraints on the Loss of the Weak Yers in Prefixes and Suffixes“. <https://e-medievalia.uni-sofia.bg/images/attachments/01-erove-na-BG.pdf> (последен достъп 08.09.2025 г.)

Шакота 1970: Шакота, М. ПРИЛОЗИ ПОЗНАВАЊУ МАНАСТИРА БАЊЕ КОД ПРИБОЈА – В: Саопштења IX, 1970, с. 19-46. https://www.heritage.gov.rs/cirilica/Download/Saopstenja/SaopstenjeIX1970/Saopstenje_IX_1970_Prilozi_poznavanju_manastira_Banje_kod_Priboja.pdf (последен достъп 08.09.2025 г.)

Putanec 1965³: Putanec, V. Postanak riječi poguslo. – В: Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, No. 15-16, 1965, p. 204-207 - <https://hrcak.srce.hr/clanak/21220> (последен достъп 08.09.2025 г.)

<http://scripta-bulgarica.eu/bg/articles/trnovski-nadpis-na-car-ivan-asen-ii> (последен достъп 08.09.2025 г.)

<http://scripta-bulgarica.eu/bg/sources/nadpis-na-sevast-ognyan> (последен достъп 08.09.2025 г.)

Лексикографски справочници:

Материалы для словаря древне-русского языка 1893: Труд И. И. Срезневского, Санкт-Петербург, 1893: <http://oldrusdict.ru/dict.html>

Миклошич: Old Slavonic – Greek / Latin Dictionary: <http://www.monumentaserbica.branatomic.com>

СТБР: Старобългарски речник, Т. I, 1999. София, Т. II, 2009: https://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_search/

СРЯ: Словарь русского языка XI–XVII в. 1990: Академия наук СССР, Институт русского языка, Выпуск 16, Москва, Наука, 1990: <https://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii>

Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994: https://inslav.ru/images/stories/pdf/1994_Staroslav_slovar%27.pdf

Толковый словарь живаго великорускаго языка. Владимир Даль: <https://slovardalja.net/>

³ С благодарност към д-р Милена Давидович, която ми предостави тази статия.

РЦЕ 2002: Бончев, Атанасий. Речник на църковнославянския език. т. I, София, 2002

РЦЕ 2012: Бончев, Атанасий. Речник на църковнославянския език. т. II, София, 2012

GORAZD: The Old Church Slavonic Digital Hub: <http://gorazd.org/?q=en/node/24>

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Настоящият дисертационен труд за пръв път събира над 170 среднобългарски епиграфски паметника от периода XII-XV в. в едно издание.
2. На някои от надписите се предлага изцяло ново четене, което се дава успоредно с други налични варианти на текста.
3. Текстологичният анализ на паметниците позволява да се направят успоредици и да се открият общите места между среднобългарските надписи и образци на византийската епиграфика.
4. Съставен е речник на словоформите на епиграфските паметници от времето на Втората българска държава до XV в. включително.
5. Лексикалният състав на паметниците е анализиран с оглед на произхода и на значението на редките лексеми (заемки, чуждици, домашни думи).
6. Отделен коментар се прави и върху засвидетелстваните в изследвания епиграфски материал титли и служби.
7. Съставени са списъци на употребените антропоними и топоними в надписите.
8. Речникът на старобългарския език е обогатен с редки думи и хапакси с български и чужд произход като **вревъ, годѣште, дльбѣна, ексагѣѣ, ексодъ, кавернѣсоуватѣ, катоунъ, мазгѣтъ, погжсло темелѣѣ, щебръ** и др.
9. Езиковият анализ на надписите дава възможност да се направят изводи за развоя на конкретни фонетични явления, а така също и на състоянието на българския морфосинтактичен строй в изследвания епизод.
10. За пръв път се прави списък с имената на български и чужди владетели, благородници и църковни лица, упоменати в надписите. За всяко лице следва кратка биографична бележка и посочване на паметниците, в които името му е засвидетелствано.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Епиграфски паметници на Първото българско царство (IX–XI в.). Речник-индекс и езиков коментар – В: Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии (2003). - ISSN 1314-9989. - Т. 106. София, 2021, с. 124-245.
2. По следите на изгубеното слово, или за възстановяването на неясноти в текста на Хрельовия надгробен надпис - В: Verba Uvenium. Словото на младите. Годишник на Националната научна конференция за студенти и докторанти. Пловдив, 2022. ISSN 2682-9460. Пловдив, бр.5, 2023, с.17-27.
3. В 1 лице, единствено число (поглед върху българските епиграфски паметници от периода XII–XV в.). – В: Verba Uvenium. Словото на младите. Годишник на Националната научна конференция за студенти и докторанти. Пловдив, 2023. ISSN 2682-9460. Пловдив, бр.6, 2024, с.17-32.

ДОКЛАДИ ОТ НАУЧНИ ФОРУМИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Участие с доклад на тема „Наименования за роднински връзки в българските епиграфски паметници от периода XII-XV в.“ в интердисциплинарната конференция за млади изследователи Климентови четения, организирана от Катедрата по кирилометодиевистика, ФСФ, СУ „Климент Охридски“, София, 15 декември 2022 г.
2. Участие с доклад на тема „Лексикографски и лексиколожки проблеми при съставянето на речник-индекс на словоформите на старобългарски епиграфски материал, създаден в периода XII–XV в.“ в традиционните Климентови четения за млади изследователи, София, 29 ноември 2023 г.
3. Участие в Кирило-Методиевски четения (12, 13 май 2025 година) с доклад на тема „Ипостаси на женското (Ролята на жената в социалния и политическия живот според старобългарските епиграфски паметници, XII-XV век)“;
4. Участие в Двадесет и седмата национална научна конференция за студенти и докторанти, ПУ „Паисий Хилендарски“, 15 и 16 май 2025 година с доклад на тема „Какво е ТЕМЕЛЪЕ, или начини за измерване и отбелязване на времето в старобългарските епиграфски паметници от периода XII-XV в“.